

SECTION

7

NABAARA KIKIA DE
DAM DIM

NABAARA KIKIA DE NABAARA DAM DIM

Nabaara Dam Dim

Berem tayuu konto beene se ko guri to, n wó wane n:

- i. Zane n nii nabaara dam dim dem yedaa naa de wone (kwo, sɔŋɔ dwi dem yuu tu, diga dwi dem yuu tu).
- ii. Zane n nii nabaara dam dim natein-yia yam na ye tei to (pɛ-faro, pwa-balwa, pɛ-tijina, etc.).

Boboŋ-kura

- Kwo mo ye balo na tɔge kwo-dwi jeŋa ba bere choro to (balo choro kuri na zege kwo jeŋa kam ne) yuu tu.
- Ko na ye balo choro na tɔge nu dwi to, kaane (nu) wae o jiri yuu tu.
- Diga dwi yuu tiina bam ye naboŋ ne balo na ye kwo-dwi to mo ye ko tɔge nakweene mo.

BOBOOM

Popwara kanto bere nabaara dam dim natein-yia yedaa kam na ye tei Ghana kateira yam ne to mo. Ka ta bwe dam dim natein-yia yam yedaa kam totoŋa de ka nyɔɔre. Popwara kanto lage ka woli kuri niiri mo nabaara dam dim dem yedaa na vei tei to baŋa ne nabaara kikia wone. Nmo wó lware dam dira bam totoŋa de ya na jege wola tei teo kweem ne to.

NABAARA DAM DIM YEDAA NATEIN-YIA

Zane nabaara dam dim yedaa natein-yia yam wone (kwo, sɔŋɔ dwi dem yuu tu, diga dwi dem yuu tu).

Nabaara dam dim

Nabaara dam dim ye dam dim na nuɲi nabɔɔ kikia de ba totoɲa wone to mo. Nabaara dam dim debam Ghana kateira yam ne tigisi mo lanyerane ne natein-yia to ye tigusim dem bere dwono mo. Nabaara dam dim yedaa natein-yia yanto sere daane ko tɔge de kateiri maama na ke de wonnu tei to mo amaa kateira dede jege wonnu na nye daane to.

Nabaara dam dim natein-yia dwi wone

Ghana ne ba na we dwi ko wae ko ye konkɔɔ dedoa tiina na ye kwo, nu de ba bia to naa sɔɲɔ tiina na ye konkɔɔ dedoa tiina, de ba chorro tedwonna ne, nu/kwo nakwe, nu/kwo nyaana de zembaara, nu/kwo nakwa, chorro de badwonna maama mo. Dé na maane konto dé bobɔɲa ne, nabaara dam dim natein-yia dwi wone ye kwo, sɔɲɔ dwi dem yuu tu, diga dwi dem yuu tu, nakwa, pɛ-tiɲina, pwa-balwa, pɛ-faro de badwonna mo. Konto ye dam delo de dira bam na mae ywono kolo ba na jege nabaara wonnu baɲa ne to mo ba maa di de. Dam dira banto kurim zege nabɔɔ chwei baɲa ne mo.

Ka-boɲe-ka-nii totoɲa: Abam sɔɲɔ kom ne, nabaara dam dim yedaa kam ye ko mo? Wɔ mo ye abam konkɔɔ kom dwi dem yuu tu? Wɔ mo ye abam sɔɲɔ kom dwi dem yuu tu? Nmo tɔge n wo diga dwi wone na?

Natein-yia nyenyego kom bere dam dim yedaa kam na ye tei Ghana kateira yam ne to mo. Ko bere yuu tiina bam de ba kwaga saɲena bam na twe daane tei to de ba nɔn-bia bam maama yedaane mo.

Diga dwi dam dim yedaa nyenyego wae ko ye tento dwonji;

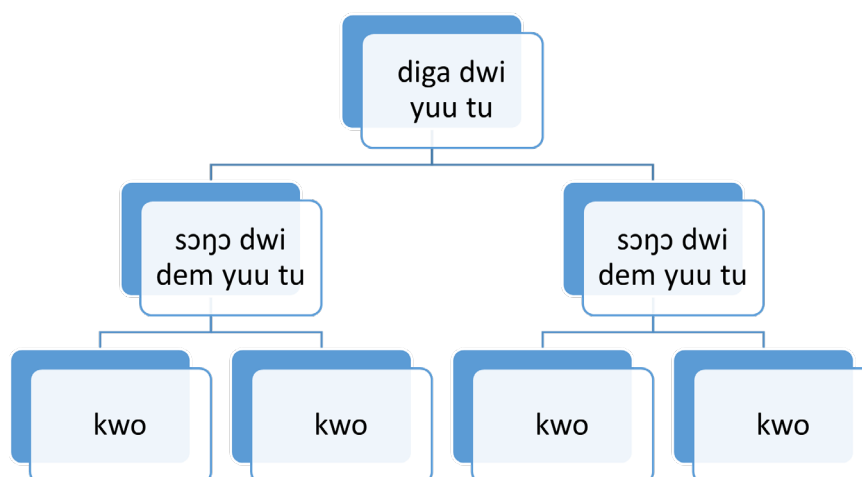

Fig 7.1: Natein-yia nyenyego na bere nabaara dam dim kateiri dwi wone

1. **Diga dwi dem yuu tu:** Diga dwi dem konto tiina ye balo na ye choro ko tɔge de ba na nuɲi nabaare dedoa ne naa ba ka-ɗiri baɲa ne to mo. Ko ye nɔɔna balo na nuɲi dwi dedoa ye ba jege yere dedwe ba bwoi dwi dem ba daare ba jege nabaare dedoa to mo. Wonnu tedwonna mo pae ba ye bedwe naa ba nye daane nenɛene ba na swoi kolo, ba na lage se ba ke kolo ba ɲwea ne de ba nyenyero de kolo ba na chuli to de. Wolo ba na kuri se o taa ye ba yiga tu to mo ye diga dwi dem yuu tu. Se n ji diga dwi dem yuu tu to, n jege se n ta-n ye nakwe mo ye nakwe wolo laam na wó ji diga dwi dem yuu tu to de maa ye sɔɲɔ dwi yuu tiina/nakwa bam maama yuu tu. Konto maama nam tɔge kwo-dwi/ kokweene mo.
2. **Sɔɲɔ dwi dem yuu tu:** Se n wane n ji sɔɲɔ kom yuu tu to, n jege se n ta-n ye kwo-dwi mo na ye bu-kwea pa se sɔɲɔ jwonjim yi-m to. Wonto mo nii sɔɲɔ kom baɲa ne, o di ko taane o daare o kwe daanem delo maama na wo ko wone to.
3. **Kwo wom:** Kwo mo ye o kaane de o bia bam de yuu tu ba konkolo ne. Kwo wom de mo jege se o lage wonnu telo na jege ɲwaane o kaane de o bia ɲwea ne to o pa ba (maana, ni wodiu, peiga jei, ba yezura seeni, etc).

Ka-bone-ka-nii totona: N na nii natein-yia yedaa nyenyego kom ne, wɔ mo tiini o jege dam dwi yuu tiina bam wone. Maɲe kukuanu nabaara dam dim natein-yia yedaa kam na ye tei to.

Nabaara dam dira bam totona na ye tei to/nyɔɔre

1. **Diga dwi dem yuu tu:** Diga dwi dem yuu tu jege totona dwi dwi mo o na ke dwi dem wone. Yanto yadwonna mo tento:
 - a. Wonto mo ye diga dwi dem ta-diru.
 - b. Wonto mo yei ye o jege diga dwi dem faɲa wonnu o boboɲa ne.
 - c. Wonto mo yei ye o jege diga kam nabaara wonnu.
 - d. Wonto mo jege se o nii diga dwi dem na tei te selo to baɲa ne.
 - e. Wonto mo jege se o pa diga dwi dem non-donno tem kwia se ba taa ni wonnu naa kikia yalo na wo diga dwi dem ne to kuri ye ko woli ba se ba taa nege te.
2. **Sɔɲɔ dwi dem yuu tu:** Sɔɲɔ dwi dem yuu tu jege totona dede na ye dwi dwi to mo o na ke dwi dem wone. Yanto yadwonna mo tento:
 - a. O sɔre sɔɲɔ kom tiina chana.
 - b. O nii sɔɲɔ kom tiina yezura baɲa ne.

- c. O woli pa se nimɔrɔ wo sɔŋɔ kom ne.
 - d. O nii sɔŋɔ kom wonnu baŋa ne nenɛene tega, sane de tedwonna.
 - e. O kwɛ sɔŋɔ kom de ba dwi dem wo taana.
 - f. Wonto mo leiri sɔŋɔ komdwi dem yuu ne kateiri de teo kwɛem wonnu bobwe maŋa ne.
 - g. O pae ni-kaana sɔŋɔ kom dwi de mɛ daanem na wora to.
 - h. O leiri sɔŋɔ kom dwi dem yuu ne o kwei zega/boboŋa.
- 3. Kwo:** Kwo jege totoŋa dwi dwi mo o na ke o pae o konkɔlɔ kom tiina. Yanto yadwonna mo tento:
- a. O tiŋi wadɛ ye o nii pa se ba tɔge se.
 - b. O cho ba chana wone.
 - c. O nii ba nɔn-keiri de ba yiga veiŋa baŋa ne.
 - d. Wonto mo ye wolo na wó da yiga o bere ba ŋwea ne to.
 - e. Wonto mo jege se o ke wo-cheero telo o kaane de o bia bam na lage to o pa ba.
 - f. O totoŋ-naga jege se ka taa ye kalo na lamma se ba leini to mo.

Totoŋa 7.1

Bwɛ kwata kwata totoŋa yatɔ diga dwi dem yuu tu na ke to. Ta n leira yam n bere n dwoŋi.

Totoŋa 7.2

Zane n nii nabaara dam dim yedaa natein-yia yalo na wo nmo kateiri ne to se n daare n bere ya na jege ŋwaane tei to.

Totoŋa 7.3

Jeini na gurupa ne se á dedoa ke ne wonto mo ye sɔŋɔ dwi yuu tu se o kwɛ o dwi dem wone nɔɔna balei na jege daane jene ŋwaane. Babam balei de maa wó ke ne ja-jara bam dwi dem wone. Kwaane n nii sɔŋɔ dwi yuu tu totoŋa yam se n ma n ke kwɛera yam.

Totoŋa 7.4

Nmo tei ne, nmo boŋe we nabaara dam dim natein-yia yam ta jege ŋwaane na? Kwaane se n ta kolo ŋwaane nmo na boŋe konto to.

Nabaara Dam Dim Natein-Yia Yedaa

Nabaara dam dim natein-yia yedaa nyenyego kom vei tento dwoŋi mo;

1. Pɛ-faro
2. Pwa-balwa/pa-kandɛ
3. Pwa-kaana
4. Pɛ tiŋina

Ko woli da, balo na wo baŋane to, yiga tiina badwonna ta wora ne kateiri /daa nakwa, tege tiina de kwara tu.

1. **Pɛ -faro wom:** Pɛ-faro ye kateiri dem maama pwa bam yuu tu mo ye pwa-balwa balo maama na wo kateiri dem ne to wo wonto kuri ne mo. Wonto mo kateiri dem maama yei pa o ye de pwa bam maama yiga tu. Dam dento dim kuri wae de nuŋi kwo-dwi ne naa nu dwi wone ko tɔge de kateiri de keim mo. Pɛ-faro maama jege o paare yere ye kuni dedɛ dam dim wone de laam yeini de bwoi gwaane de o yere tetere. Maana yadwonna mo tento kuri ne: Pwa-naluŋa Pɛ Awea Awampaga II (Paga), Pɛ Denis Aneakwoa Balenia Adda Asagepaare II (Navɔɔɔ), Pwakwea Atudewe Atupaare Manche II (Manyɔɔɔ), Pwanyɔɔne Pɛ Oscar Batabi Teyiamo (Kayɔɔɔ)

NB: Paare yera yam kuri mo jege bibeiri sem to. Zenzamesa kwaane se ba lware pa-fara badwonna paare yera ba woli de maana yalo na wo baŋa ne.

Pɛ-faro wom totoŋa:

- a. Wonto mo ye kateira yalo maama na wo o kuri ne to yiga tu.
- b. Wonto mo nii pa ba di kura kateiri dem ne.
- c. Wonto mo tei nabaara tega kam.
- d. Wonto mo woli se nabaara kikia yam yɛ jei.
- e. O jaane kweem o tui o pae o non-bia bam.
- f. Wonto mo nii ye o kuri wonnu daane pɔletegesa de pipiu baŋa ne.
- g. O ke paare dem chullu wonnu.
- h. O tiŋi wadɛ.

2. **Pwa-balwa/ pa-kandɛ:** Pwa-balwa ye pwa balo na wo pa-fara bam kuri ne to mo. Banto mo ye dɛ selo na wo kateiri dem ne to yiga tiina.

Pwa-balwa/pa-kandɛ totoŋa:

- a. Banto mo ke pɛ-faro wom totoŋa o ná tera.
 - b. Banto mo nii se vuvuga yé ke ba dɛ sem ne (kateir-balwa bam).
 - c. Banto mo kwɛ taana ne vuvuga ná tua ba dedoa dedoa daa kam ne.
 - d. Banto mo nii daa kam nabaara tega de ka totoŋa baŋa ne.
 - e. Ba jege se ba nii mo se zurim taa wo ba dɛ sem ne.
 - f. Banto mo ke nabaara chullu ba daare ba tɔge yiga ba ja kwɛɛm naa fɔgem ba ba kateiri dem ne.
3. **Pa-kaana/Ka-pwa:** Pa-kaana/ka-pwa paare dim yaa dae jase Kasena nabaara ŋwea ne, se ko ye ŋwea wonnu na leiri to mo pa se ko jege kuri se dé sɛ nabaara kikia yadwonna debam yaa na ba ke to se ko woli ŋwea lam. Konto mo pa se Kasoŋo jeŋa kam dɛ sedwonna de laam jege pa-kaana/ka-pwa to. Gambwɛ logo de Ghana tega kuri teene dem dedwonna maŋe ba jege pa-kaana/ka-pwa mo. Dwi delo nam na tɔge nu dwi dem to ka-pwa bam jege dam. Ba woli ba dwonna kaana ŋwea wonnu dwi dwi seeni ye ba ta woli pwa se kwɛɛm de zurim taa wo teo ne. Leile Kasoŋo dɛ sedwonna ne Chaina, Katiu, Manyɔɔ, Nakolo de sedwonna tiŋi ka-pwa laam kam. Pɛ nakɔ, Pɛ kwo nakɔ naa nu mo wae o jiri pa-kana. Paare wone, o ye nu mo se o taa nii o jeiga kam ne o bia tei to. Ko na tu nabaara chwoŋa ne, wonto mo nii kateiri dem kanɔ baŋa ne se o taa fɔge yiga naŋona de chira de wa yam daane.

NB: Berena de zenzamesa zane kateira yam wone se ba na labaare ba woli da.

Pa-kaana/Ka-pwa Totoŋa:

- a. Ba tɔge ba woli pɛ pare totoŋa wone.
 - b. Ba pae kaana de busankane ni-kaana.
 - c. Ba zeini kanɔ yiga veiŋa.
4. **Pɛ tiŋina:** Pɛ tiŋinu/ tiŋina ye wolo naa balo na yeini ba tɔge nabaara chwei se ba tiŋi wolo kwara kam na kuri to se o taa ye pɛ to mo. Banto laam mo wó tɔge ne selo maama na maŋe to se ba tiŋi pɛ wom. Banto tetere zaa baa wane ba ji pwa ba na dae pa-bia/pɛ dwi wone to ŋwaane.

Pɛ tiɲina totoŋa

- a. Banto mo kuri pɛ.
- b. Banto mo ke chullu wonnu pɛ wom ná tega.
- c. Banto mo le kwara kam pɛ wom ba ne se o daa yé taa ye pɛ ne o ná ke o tusi.
- d. Banto mo jaane pa-dooro ba nuɲi ba bere nakwa de kateiri dem nɔn-bia bam.
- e. Banto mo pae pɛ wom ni-kaana.

Totoŋa 7.5

1. Nmo tei ne maɲe tatei chekke nabaara dam dira bam kuri ne to na ye balo to. Guli se n ta n leira yam n bere n dwonna bam:
 - a. Pɛ
 - b. Pɛ-balaɲa/pɛ-kandaa
 - c. Pa-kaana/ ka-pwa
 - d. Pɛ tiɲina

Totoŋa 7.6

Fɔge n nii nyenyego kom lanyerane se n daare n leiri bwia yam na saɲe to:

Fig. 7.2: Pɛ de o nakwa mo jei

1. Maɲe pɛ wom na jei mɛ nyenyego kom wone to seina.
2. Ta wonnu telei na pae pɛ wom ye o teiri de nɔɔna badwonna bam nyenyego kom ne to.

Totoŋa 7.7

Nɔɔna badwonna tage we nabaara dam dim maŋa ke. Nmo se taane dento tate mo? Pa n boboŋa yam nuŋi jase.

KA-JWOORI-KA-MAANE BOBOŋA BWIA

1. Wo mo ye nabaara dwi dem wone konkolo yuu tu?
2. Ta totona yalei nmo na boŋe we ko maŋe se n kwo taa ke ye ya wo popone tonɔ konto ne to.
3. Ga labaare dem kuri ne to se n la nabaara dam dim natein-yia yedaa nyenyego kateiri wone na ye tei to (pe-faro, pe, pwa-balwa, pe tinjina). Ma ywono kolo nmo na maŋe n na nabaara dam dim natein-yia yedaa nyenyego baŋa ne to n zeini n tetere.

Tapane A

Ghana tiina nabaara dam dim yedaa

Faŋa to maŋa kalo feila dam dim ta na wo zo kateira yam wone to, nabaara dam dim mo Ghana kateira yam mae ba toŋa. Dam dim dento deém toge natein-yia yedaa nyenyego mo ne pe de o nakwa. Kateiri maama de jege de pe-balaŋa mo de o nakwa ko woli de pe tinjina na leiri kateiri de noona yuu ne ba toŋe ba pae ba. Ba kuri nakwa banto ko zege nakweene, kwo-dwi, de ba swa bero na ye tei to mo. Ko ná tu teo kom jaanem ne, pe-faro mo ye yuu tu ye wonto jege pwa-balwa o kuri ne na ye kateira yam pwa. Wonto mo kwe taana pae zurim wora o teo kom ne. Pwa-balwa de nakwa mo woli pe-faro wom de ni-kaana pae ko zeini o teo kom jaanem. Pa-fara bam mo ye balo na wo baŋa natein-yia yam ne. Pe-faro wom mo jege dam o teo kom maama baŋa ne. Nabaara dam dim natein-yia yedaa kam bere dam dim dem na ye ka-woli daane totona mo ko zege kateiri nakwa, pwa-balwa/pa-kande se ko vo ko yi pe-faro wom to mo. Konto maa pae zula de negero teo kom ne.

4. Bwe n bere wonnu teto na nye daane nabaara dam dira totona wone to de nyore delo ba na jaane ba tui kateiri wone to.

EXTENDED READING

- Banggol, A.M. (2017). *Roles of traditional authority leaders: In taking towns to rural peoples in the republic of South Sudan*. Africa World Books Pty Limited.
- Larbi, P.A. K. (2022). *The trajectory of traditional authority in contemporary governance; The Ghanaian experience*. DOI: [10.47772/IJRISS.2022.6505](https://doi.org/10.47772/IJRISS.2022.6505)

GLOSSARY

- **Nonoga taane:** Metafɔɔro na mɛ te toɲe, nyenyero de keinseina na woli se taane dem kuri nuɲi de pa garena to.
- **Dam dim:** Konto ye nɔɔno na ye teo naa kateiri yuu tu ye o di dam ba baɲa ne to na ke woonu telo to mo.
- **Kwo dwi dem:** Wonnu jwoɲim na toge naa na zege kwo dwi dem jeɲa kam ne to.
- **Kateiri:** Kanto ye jeiga kalo maama nɔɔno na di nabaara dam ka baɲa ne to mo.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education
Service (GES)

List of Translators

Name	Institution
Catherine Abongwe	Paga SHS
Monica B.Chirakezim	Awe SHTS

GILLBT Support Team

1. Peter Wangara Amoak
2. Ernest Nniakyire
3. Mark Dundaa
4. Gilbert Konlan
5. Richmond Barnes